

Fogarasi György:

Figyelemcélpontok

Egy idióma viszonya a terrorizmushoz és a technikához

I. „Célzott” figyelem

„Egy kis figyelmet kérnék” – hangozhatna egy előadás udvarias nyitánya. Bármily szokványos volna is azonban, még ez a finom kezdet is az enyhe tolvadás érzetét kelthetné. Mert még a baráti megszólítás eme gesztusa is tolvadón ránk kényszeríti magát valamelyest, hiszen a felhívás kezdeti aktusával, ha csak minimális mértékben is, de előfeltételezi vagy megköveteli a figyelmet, melyet kedvesen kér. De tehetne-e másképp? Mit gondolnánk egy olyan megszólításról, amely nem-hallgatókat vagy nem-olvasókat célozna? Az olyan felszólítások, mint a „hallgasd” vagy „olvasd”, szükségképp hiábavalók vagy feleslegesek, hiszen a figyelem audiális vagy vizuális módozataiban maguk is meghallásra vagy megpillantásra szorulnak ahhoz, hogy elláthassák feladatukat. Ha nem veszik észre őket, radikálisan hatástalanok maradnak, kimondásuk vagy vésetük egyenesen semmivé válik. Egy meghallatlan „hallgasd” vagy olvasatlan „olvasd” soha semmilyen hallgatóságot vagy olvasóközönséget nem eredményez. Másfelől viszont, ha sikeresen elérnek minket, teljesítményük merő redundanciába süllyed, elvégre miért is kérné valaki olyanok figyelmét, akik már figyelnek rá?

A figyelemről szóló kritikai diskurzus érdekes módon kevés hangsúlyt fektetett a fenti bonyodalomra és a találkozás paradox momentumára, melyet e komplikáció szükségképp implikál. A modern pszichológiai gondolkodás arra koncentrált, hogy egyes dolgok miképpen ejthetik foglyul a figyelmet, mihelyt feltűnnek az érzékelés horizontján. A figyelem tanulmányozása bizonyos előretolakvó tárgyak körül forgott, melyek előtérbe állítják magukat a többi tárgy alkotta háttérhez képest.

Fogarasi György: *Figyelemcélpontok*

Különbség, XVII. évf. / 1. szám | 2017 január 105–131.

Ám annak kérdése, hogy a tárgyak miként válhatnak egyáltalán egy háttér részévé, melyből később előléphetnek, másodlagosnak tűnt.

A filozófusok többnyire felfokozott érzékelésként határozták meg a figyelmet, s egy olyan tengelyen helyezték el, mely például a féléber látástól a hipertudatos vizsgálódáshoz vezet. *Értekezés az emberi értelemről* (*Essay Concerning Human Understanding*, 1690) című munkájában John Locke az „álmodozás” (*reverie*) és az „odafigyelés avagy tanulmányozás” (*intention, or study*) közé helyezi.¹ Időben hozzánk közelebb pillantva: teljesen más szókinccsel és tétikkel dolgozik Thomas H. Davenport és John C. Beck, akik a figyelemgazdaságról írt könyvükben (*The Attention Economy*, 2001) mindazonáltal még mindig átmeneti állapotként definiálják a figyelmet, mely ezúttal a pusztán „tudat” (*awareness*) és a végrehajtott „cselekvés” (*action*) közé esik.² Ezek a más-különbben jócskán eltérő megfogalmazások megegyeznek abban, hogy egyaránt felfokozott elmeműködésként jellemzik a figyelmet. Mindkettő előfeltételez már valamilyen fokú észlelést és valamiféle előzetes találkozást a fókuszban lévő tárggyal. A figyelem csakis azért képes tárgyra fókuszálni, mert a tárgy már megjelent a mentális horizonton. Ezt a fókuszáló tevékenységet Davenport és Beck másutt nagy pontosságú

¹ „Midőn ideák sodródnak elménkben anélkül, hogy az értelem föléjük hajolna vagy tekintetbe venné őket, azt a franciák *reverie*-nek hívják, a mi nyelvünk pedig aligha tudja megnevezni; midőn a fölkínálkozó ideákat [...] észrevesszük, s mintegy nyilvántartásba vesszük az emlékezetben, az figyelem; midőn az elme nagy komolysággal, saját akaratából valamely ideára szögezi tekintetét, minden oldalról szemügyre veszi azt, s nem hagyja, hogy figyelmét más, csalogató ideák a szokásos módon eltereljék, az odafigyelés avagy tanulmányozás”, John Locke: *Értekezés az emberi értelemről*, ford. Vassányi Miklós és Csordás Dávid. Budapest, Osiris, 2003, 246. John Locke: *An Essay concerning Human Understanding*. London, Penguin, 1997, 214.

² „A figyelem nem más, mint fókuszált mentális foglalatosság valamely konkrét információdarabbal. Az elemek belépnek tudatunkba, odafigyelünk egy konkrét elemre, aztán eldöntjük, cselekedjünk-e”, Thomas H. Davenport–John C. Beck: *The Attention Economy: Understanding the New Currency of Business*. Boston, Harvard Business School Press, 2001, 20-21.

célzási folyamatként jellemzik, mely képes telibetalálni a céltáblát, beletrafálva annak „kellős közepébe” (*bull’s eye*).³

Időben valahol a fent hivatkozott szerzők közt, *A pszichológia alapelvei* (*Principles of Psychology*, 1890) című munkájának egyik gyakran citált passzusában William James olyan „fokalizációs” vagy „koncentrációs” folyamatként határozza meg a figyelmet, mely által a mentális képességek tudatosan a kiválasztott elemre közelítenek, s valamiféle szándékos döntési aktus folyamányaként megfigyelés alá helyezik az illető dolgot.

Mindenki tudja, mi a figyelem. Az, amikor az elme tiszta és élénk formában birtokba veszi az egyidejűleg lehetségesnek tűnő tárgyak vagy gondolatsorok egyikét. Lényege a tudati fókuszálásban vagy koncentrációban rejlik. Ilyenkor bizonyos dolgoktól visszavonulunk, hogy hatékonyan foglalkozhassunk másokkal; valódi ellentétét az az összezavarodott, szédült, szétszórt állapot képezi, amelyre a francia nyelv a *distraction*, a német pedig a *Zerstretheit* megnevezést használja.⁴

A figyelem James szerint afféle reflektor, mely az érzéki dolgok („szürke, kusza egyvelegben” leledző) sokaságából választja ki tárgyait.⁵ Mivel valamely tárgy kiválasztása visszavonulást jelent minden más tárgytól, melyek vonatkozásában az elme ily módon figyelmetlenné válik, ezért a figyelmetlenség korántsem az ellentéte a figyelemnek. A figyelem épenséggel feltételezi, nem pedig kizárja a figyelmetlenséget. A figyelem igazi ellenpontja az „összezavarodott, szédült, szétszórt állapot”, amit James nem részletez tovább, hanem minden további magyarázat nélkül, szuggesztíven két idegen szóba sűrít.

³ Davenport–Beck, 22.

⁴ William James: *The Principles of Psychology*. London, Macmillan, 1890, 1:403-04.

⁵ James, 1:403.

A két kifejezés közül az első a francia *distraction* (mely igazából az angolban is széles körben használatos).⁶ A disztrakció arra a pillanatra utal, amikor az elme „elvonódik” a fókuszában álló tárgytól (azáltal, hogy „odavonódik” valami olyanhoz, ami *attraktívabb*). Amiként a disztrakciót egy attrakció váltja ki,⁷ úgy az új dologra irányuló figyelem vagy attentió is csak akkor állhat elő, amikor valamiféle „disz-tenció” vagy lazulás ment végbe az előzőleg figyelt dolog vonatkozásában. Bár a disztrakció a hétköznapi szóhasználatban a zavartság vagy szédület tartós állapotát jelenti, maga a szó szorosabb olvasatban arra a pillanatnyi váltásra utal csupán, amely akkor játszódik le, amikor a figyelem valamely tárgyának helyére egy másik tárgy kerül, függetlenül attól, hogy maguk ezek a tárgyak pillanatnyiak-e, vagy tartósak. Ilyen szempontból a disztrakció nem feltétlenül jelent tartós figyelemhiányt, hanem tekinthető kiküszöbölhetetlen artikulációs zsanérnak is a figyelem két fázisa közt. A disztrakció a figyelem áthaladása egyik tárgytól a következőhöz, s ennyiben a figyelem mozgását fenntartó szupplementáris elem, nem pedig olyasmi, ami a figyelmen teljesen kívül esik.

Ami a német *Zerstreuung* kifejezést illeti, annak implikációi más irányba mutatnak és valamivel összetettebbek is talán. Folyamatos grammatikai alakja, *Zerstreuung*, gyakran használatos a *Vergnügung* vagy *Unterhaltung* szinonimájaként, „szórakozás” vagy „mulatság” értelem-

⁶ Nem jöttem rá, hogy James ezt a szót miért francia terminusként említi, hiszen az *Oxford English Dictionary* *distraction*-szócikke szerint a 19. század végére a kifejezés már angolul is használatossá vált mindazon jelentésekben, melyek a figyelem tárgyalása során felkelthették James érdeklődését.

⁷ Más kérdés, hogy valami honnan tesz szert attraktív erőre. Az attrakcióra mint turisztikai „látványosságra” vonatkozó modern kritikai diskurzus egyik fontos megállapítása, hogy minden egyes látónivaló (*sight*) csakis valamilyen jelölő (*marker*) által válik látványossággá (*attraction*). Ehhez lásd Dean MacCannell *The Tourist* című könyve (New York, Schocken, 1976) mellett Jonathan Culler „The Semiotics of Tourism” című 1981-es tanulmányát a *Framing the Sign* című kötetében (Norman, OK, University of Oklahoma Press, 1989); magyarul: „A turizmus szemiotikája.” In: *Túl a turistatekinteten: a turizmus kritikai és kultúratudományi perspektívái*, szerk. Bódi Jenő–Pusztai Bertalan. Budapest–Pécs–Szeged, Gondolat, 2012, 23-40.

ben (de jelent „szórványt” vagy „diaszpórát” is). A James által használt enyhén eltérő forma, *Zerstreutheit*, nem tette vagy eseményre, hanem (elme)állapotra utal, és a „szétszóródás” mozzanatára helyezi a hangsúlyt, olyan helyzetekben, melyek éppen azért izgatóak, mert az elmét az örömteli (vagy frusztráló) „szétszórtság” állapotába vetik.⁸ Bár a szórákozatóipar különféle helyszínein aprólékosan megtervezik az efféle szituációkat, a mulatság a spontán, önfelédet élvezet formáját is öltheti, amikor valaki elmereng a világ valamely vetületén vagy részletén, vagy akár képzeletbeli tárgyakon. További bonyodalmat szül, hogy ez az állapot nem feltétlenül élvezetes, hiszen szenvedést is okozhat, sőt végzetes hatással is lehet az egyénre. A figyelemről szóló könyvek sokasága (a 19. század utolsó évtizedeitől egyre növekvő számban egészen napjainkig) olyan benyomást kelt, mintha valamiféle gyászmunka volna, a figyelem traumatikus ingatagságának vagy elvesztésének „feldolgozása”, vagy esetleg annak a sejtelemnek a megnyilvánulása, hogy talán soha nem is birtokoltuk úgy, ahogy hittük. William James 1890-es fejezete csupán egyetlen példa a sok közül, hiszen Théodule Ribot, Gustav Fechner, Wilhelm Wundt, Edward Bradford Titchener, Theodor Lipps, Carl Stumpf, Oswald Kulpe vagy Ernst Mach munkáit éppúgy említhetnénk.⁹ James L. Hughes *Hogyan szerezzük meg és tartjuk fenn a figyelmet* (*How to Secure and Retain Attention*) című könyve (szintén 1890-ből) egyik korai példája a számtalan kézikönyvnek, melyek még napjainkban is menedéket próbálnak kínálni a figyelem számára egy olyan világban, amely maximalizálja az iránta való igényt, miközben minimalizálja az esélyeit.

E ponton érdemes felidézni Walter Benjamin visszatérő kijelentését, miszerint a városi élet és a modern technológia mindent átható és traumatizáló impulzivitása miatt a jelenkori tapasztalat egyfajta „szórákozás útján történő befogadás” (*Rezeption in der Zerstreung*) formáját

⁸ A magyar „szórákozás” vagy „szórákozottság” vagy „szétszórtság” szavak mind a német idióma nyomán, a „szórni” igéből képződtek.

⁹ A 19-20. század fordulóján e téren folytatott témédek kutatás áttekintését lásd Jonathan Crary könyvében: *Suspensions of Perception: Attention, Spectacle, and Modern Culture*. Cambridge, Mass., MIT, 2001, 22-23.

ölti, vagy még inkább valamiféle „szétszóródásban való befogadását”.¹⁰ 1936-ban ezt a szétszóródást Benjamin a film sokkhatásában látta kicsúcsosodni, mely nem engedi, hogy a néző elméje „birtokba vegye” a vizuális impulzusokat (ahogy azt James leírása szerint a figyelmes elmének tennie kellene), hanem egy újfajta tapasztalatnak nyit utat, melyben maga az egyén kerül inkább a hangok és képek gyors egymásutánjának birtokába, sőt fogságába, anélkül, hogy bármi esélye volna utolérni, s ekként megérteni azt, ami magával ragadja. Megfosztva a műalkotás szemlélésének lehetőségétől, az elme passzívan, tudattalanul, fékevesztetten üzetik előre, s többé nem képes ténylegesen figyelni saját tárgyára. A kontemplatív „összpontosítás” vagy „összeszedettség” (*Sammlung*), mely a figyelmesség jele volt, visszafordíthatatlanul átadta helyét a „szórakozás” vagy „szétszóródás” (*Zerstreuung*) gyakorlatának, melyet Benjamin „kikapcsolódásnak” vagy „eltérülésnek” (*Ablenkung*) is nevez.¹¹ E diagnózis szerint a modern szubjektum kutyaszorítóba kerül, mert miközben el van várva tőle, hogy mentális képességeit (s végső soron figyelmét) használva, a körülötte lévő világ fölötti uralom fenntartása érdekében racionálisan cselekedjen, ugyanakkor meg is van fosztva ebbéli képességétől ama ingerek tömege által, melyekkel a modern technika bombázza szüntelen. Aligha lehetne szorongatóbb ez a *kettős kötés*: a szubjektumnak figyelnie kell, a világ azonban nem sok esélyt ad erre. Ennél is elgondolkodtatóbb azonban, hogy a megfosztás iménti mozza-

¹⁰ „Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit.” In: *Gesammelte Schriften*, szerk. Rolf Tiedemann – Hermann Schwepenhäuser. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1991, 1:504-05 (saját ford.). Vö. az esszé kétféle magyar fordításával: „A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában”, ford. Kurucz Andrea. http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html; „A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában”, ford. Barlay László. In uő: *Kommentár és prófécia*, szerk. Zoltai Dénes. Budapest, Gondolat, 1969, 330-31.

¹¹ „Das Kunstwerk...”, 502 és 504 (saját ford.). Lásd ehhez Martin Heidegger sorait az olvasásról mint *Sammlung*ről a „Mit jelent olvasni?” (*Was heisst Lesen?*) című versében: Martin Heidegger: *Költemények a gondolkodás tapasztalatából*, szerk. Ferge Gábor, ford. Keresztury Dezső. Budapest, Societas Philosophia Classica, 1995, 102-03. A *Zerstreuung* kérdéskörének egyéb lehetséges kontextusait jelzi Bacsó Béla tanulmánya: „A »Zerstreuung« esztétikájához.” *Jelenkor* (2012/12): 1227-31.

nata éppen azoknak a technológiáknak köszönhető, melyek egy *minket* megcélzó eredendőbb célzással eleve eltörlik azon képességünket, hogy saját akaratunkból célozzunk meg bizonyos, e célra kiszemelt tárgyakat.

Míg a „célzás” harci trópusa a célba vett személyre nézve rendszerint fenyegetést vagy veszélyt rejt, a figyelem esetében ez a művelet korántsem támadó. A figyelem megeleveníti és életben tartja azt, amit célba vesz. Ezért megcélzottá (figyelem tárgyává) válni maga is cél lehet, valami hajszolnivaló, miáltal maga a figyelem válik prédává, melyre vágyni vagy vadászni szokás: mindenféle figyelemhajhászó manőver célpontjává lesz a legkülönbébb kulturális gyakorlatok célkeresztjében (az ókori sírfeliratoktól a modern hirdetésekig vagy terrortámadásokig, ideértve akár olyan praxisokat is – mint a násztánc, a csábítás, a területmegjelölés, a félrevezetés stb. –, melyek soha nem is tartoztak kizárólagosan az emberi kultúrához). Miközben a figyelem valamifajta célzás, folyvást megcélzottja is különféle technikáknak. Jonathan Crary szerint alapvető ambivalencia lép fel a figyelem fogalmában: „a figyelem az az eszköz, melynek segítségével egy adott megfigyelő túlléphet [...] szubjektív korlátain, és *sajátjává* teheti az érzékelést; a figyelem ugyanakkor olyan eszköz is, mellyel az érzékelő kiteszi magát a külső ágensek általi irányításnak és kisajátításnak”.¹² A kommunikációs eszközök exponenciális szaporodásával és a kapcsolódó szoftverek vég nélküli finomodásával a figyelem megcélzása ma minden korábbinál nagyobb méreteket és szofisztikáltabb formákat ölt. Ennek paradox következményeként a figyelem *után* folytatott vadászat ténylegesen *levadásza* a figyelmet, megöli, hiszen azzal, hogy egyre gyorsuló áramlásba hozza, voltaképpen permanens szóródássá alakítja, s végső soron szétporlasztja. Mindez azonban nem vet véget a vadászatnak, hanem a téboly szintjén állandósítja azt.

A „célzott” figyelem egyszerre célirányos és célba vett figyelem. Így aztán, amikor „figyelemcélpontokról” beszélek, nem pusztán a figyelem *által* kiválasztott célpontokra gondolok, hanem legalább annyira a figyelemre *magára* is mint memoriális, ökonómiai, politikai vagy egyéb

¹² Crary, 5.

indíttatásból kiszemelt célpontra. S mivel ez az utóbbi irány (melyben a figyelemből lesz céltábla) a felelős az előbbiért (melyben a figyelem céloz ilyen-olyan tárgyakat), ezért a továbbiakban az előálló ambiguitásnak ezt a vetületét (a figyelmet mint célpontot) kell közelebbről szemügyre vennünk. Mert ismétlem: a figyelmet *magát* is meg kell célozni, el kell kapni és foglyul kell ejteni ahhoz, hogy odairányulhasson valamire, ami a figyelem *számára* kínálkozik céltáblaként. Mint látni fogjuk, e (figyelemre irányuló) célzás „művészete” teljes joggal tekinthető *harművészetnek*, mivel az erő és az erőszak finom működésén alapul, mely csak annál hatékonyabb, minthogy a társadalmi hálózat minden szegmensét, sőt azon túl, a „humanimális” élet egyes szegmenseit is átjárja.

II. A figyelem idiómája

Hasznos következtetésekre juthatunk, ha vetünk egy pillantást a figyelem idiómájára. Hadd szorítkozzam e gazdag idiomatikus csomósodás három elemére vagy aspektusára: a feszülés, a fizetés és a fordulás mozzanatára.

A magyar nyelv Czuczor-Fogarasi-féle első értelmező szótára a „figyelem” és a „figyelés” esetében nem utal a feszülés-feszítés mozzanatára, csupán az erősebb mentális aktivitásként értett „figyelmezés” esetében tesz említést arról, hogy itt „az észrevevő tehetségeknek” valamely tárgyra való „tartós irányzása, feszítése” zajlik.¹³ A latin háttérű európai nyelvek esetében azonban a figyelem és a feszültség kapcsolata lényegesen szorosabbnak, etimológiailag is visszakövethetőnek tűnik. Az angol *attention* az *Oxford English Dictionary* szerint az *attend* igéből származik, mely ige pedig francia közvetítéssel a latin *ad-tendere* igéből jön, melyben az *ad-* prefixum azt jelenti, „oda”, „hozzá”, a *tendere* pedig „feszülni”, „nyújtózni” értelmet hordoz. Etimológiai szempontból tehát a figyelem úgy jelenik meg, mint az elmének a célba vett tárgyhoz való „odafeszítése”, mint egyfajta törekvés a tárgy felé. Ez a törekvés egy

¹³ Vö. Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*. 2. köt., 1. rész. Pest, Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, 1864, 844-45. hasáb.

távolság leküzdésére irányul, illetve arra, hogy mentális kapcsolat létesüljön a figyelmező alany és a figyelemmel kísért dolog között. A feszülés mozzanata feszes, várakozással teli, készenléti elmeállapotra, a külvilág behatásai iránti nyitottságra utal, a szellemi és testi textúra kiterjedését és kimerevedését foglalja magában, egy arra irányuló törekvést, hogy az adott célt egy távolság leküzdésével érjük el. (Innen ered a kifejezés szoros rokonsága az irányulás-tendálás, irányzat-tendencia vagy a járás-attendancia fogalmával.) Az angol (vagy francia) terminus sajátossága jobban kitűnik, ha összevetjük német párjával. A figyelem német megnevezése, *Aufmerksamkeit*, a „markírozás” képességére utal – a készenlétre, hogy valamit feljegyezzünk vagy megjegyezzünk, *aufschreiben* vagy *(be)merken*, azaz, hogy valamit memorikusan bevessünk (ahogy ez burkoltan Locke meghatározásában is jelen van, amikor a figyelem „észrevételként” /*notice*/ jelenik meg a memorikus lejegyzés vagy „regisztrálás” értelmében).¹⁴ Szorosan véve az angol idióma német megfelelője inkább az *Anspannung* volna, a *tension* mint „feszültség” és mint „feszülés” (avagy még inkább: mint feszülésként felfogott feszültség). A *span* még az angolban is egy bizonyos időtartamra vagy térbeli távolságra utal (pl. egy útszakaszra, *stretch*, a kifejezésnek mind időbeli, mind térbeli értelmében). Hasonlóképpen az *attention span* („figyelemfeszítáv”) éppúgy utalhat a maximális időre, amit valaki egy konkrét tárgynak képes szentelni, ahogy utalhat azon tárgyak maximális számára is, melyeket egy adott személy egyidejűleg képes tekintetbe venni. Mivel azonban a figyelem maga is *span* (vagy *Spanne*) a szó feszülés vagy feszültség (*Spannung*, *Gespanntheit*) értelmében, ezért az *attention span* kifejezés valójában mélyen tautologikus. Az angol idióma felől tekintve hasonló tautológia észlelhető a német *gespannte Aufmerksamkeit* szókapcsolatban,¹⁵ ahogy annak magyar megfelelőjében is: „feszült figyelem” —

¹⁴ Nyíltabban kapcsolja a figyelmet az emlékezetbe véséshez Henry Home Kames definíciója az *Elements of Criticism* (1762) terminológiai függelékében: „A figyelem az az elmeállapot, amely előkészít bennünket a benyomások fogadására”, Lord Henry Home Kames: *Elements of Criticism*, szerk. Peter Jones. Indianapolis, Liberty Fund, 2005, 2:742.

¹⁵ A fentebb idézett esszében Benjamin „feszült figyelemről” (*gespannte[s] Aufmerken*) beszél, szemben a „futólagos észrevétellel” (*beiläufige[s] Bemerken*),

mindkettő a figyelem megfeszülésére utal, s ezzel a feszültség (*tension*) mozzanatára a figyelem (*attention*) fogalmán belül. Ez az implikáció még fontos szerepet játszik a 18. századi brit empiristák (például Adam Smith és Edmund Burke) gondolkodásában, számukra ugyanis a figyelem az izomrostok vagy idegek megfeszülésén alapul, és ilyen szempontból hasonló, mint a testi fájdalom, sőt egy formája annak.¹⁶ Burke szerint az efféle figyelmes feszülés a rettegés (terror) szenvedélyében éri el legmagasabb fokát.

A figyelem összetett angol idiómáján belüli másik gondolatébresztő elem – mely nem etimológiai összetevő immár, mégis fontos lehet a figyelem diszkurzív beágyazottságának bármiféle megértése számára – a „fizetés” gondolata. Az angol idióma (*to pay attention*) szerint ugyanis a figyelmet „fizetjük” annak, amire vagy akire figyelünk.¹⁷ A figyelem fizetőeszközként funkcionál. Fölöttébb illékony (bár korátnsem teljesen anyagtalan) pénzformaként működik valamiféle morális hitelrendszeren belül. Ahogy a brit epitaifikus hagyomány tanúsíthatja, a figyelmeztető aktusok egymásutánja tarja fenn a társadalom „morális likviditását” (Esther Schor), mely formális prototípusa vagy előhírnöke a modern kreditalapú társadalombiztosítási rendszernek, melyben az állam tölti be – egy egyszerre politikai és gazdasági teológia keretében – azt a szavatói pozíciót, amelyet korábban egy keresztény istenség foglalt el. A „fi-

lásd „Das Kunstwerk...,” 505 (Kurucz Andrea fordítása). Barlay László fordításában ezek „megfeszített figyelem” és „futólagos felfigyelés” formában szerepelnek („A műalkotás...”, 331).

¹⁶ Lásd Burke (és Smith) vonatkozó passzusait tárgyaló elemzésemet az alábbi tanulmányban: „Teletrauma: The Notion of Distance in Burke’s *Philosophical Enquiry*”, *The AnaChronist* 17 (2012/2013): 1-26 (lásd különösen a „Tension and Attention” című részt: 15-26), <http://seas3.elte.hu/anachronist/2012Fogaras.pdf>.

¹⁷ Az *OED* által kínált legkorábbi forrás a „Junius levelei” („Letters of Junius”, *Public Advertiser*, 1768-1772), xlix. levél (1771. június 22.); az *OED* Charlotte Brontë *Shirley* (1849) című regényének egyik olyan részletét is megadja, mely reflexív nyomatékot ad a kifejezésnek.

gyelemgazdaságról” (*attention economy*) szóló jelenkori diskurzus¹⁸ (melyet nem csupán Davenport és Beck hirdet, hanem sokan mások is, például Richard A. Lanham, Michael H. Goldhaber vagy Georg Franck) csupán távoli visszhangja vagy megkésett kibontakozása a figyelmező fizetések eme logikájának.¹⁹ A figyelemfizetések az elismerés jeleként ősidők óta elemi részét képezték a síremlékekhez tett látogatósoknak (amely látogatást az angol megintcsak fizetésként gondolja el: *to pay a visit*), ahogy a holtak irányában való együttérző tisztelnyilvánítóknak is (lásd Adam Smith idevágó gondolatait *Az erkölcsi érzelmek elméletének /The Theory of Moral Sentiments, 1759/* nyitófejezetében). Amennyiben a figyelmezés nem más, mint időtöltés vagy időráfordítás, a figyelem az idő legfőbb konkretizálásává lép elő (bár Davenport és Beck joggal óvnak a figyelem és az idő könnyed és szokványos megfeleltetésétől).²⁰ Ami fentebb tendenciának vagy attendanciának mutatko-

¹⁸ Mivel a figyelem mint fizetőeszköz szükségképpen ritka kell legyen, redukív volna medikalizálni ezt a hiányosságot, és olyasféle esszencialista patológiai fogalomná merevíteni, amilyen a figyelemzavar vagy „figyelemhiány-rendellenesség” (*attention deficit disorder*), vagyis tanulási nehézségek, hiperaktivitás stb. — még ha ez természetesen elemileg kapcsolódhat is a probléma velejéhez, azaz a szétszórtsághoz, *Zerstreuung*, s végső soron a *Zerstreuung* modern technokultúrájához, a szórakozáshoz mint szétszóratáshoz. A ritkaságának (vagy korlátozott kapacitásának) köszönhetően nevezték a figyelmet — emlékezetes metaforával — az „üveg nyakának” az információfeldolgozás folyamatában. E trópus háttéréről lásd Donald Broadbent nagyhatású könyvét: *Perception and Communication*. Oxford: Pergamon Press, 1958.

¹⁹ Érdemes még megemlíteni egy nemrégiben megjelent kötet kritikai gesztusát: *Paying Attention*, szerk. Patrick Crogan–Samuel Kinsley. *Culture Machine* 13 (2012), <http://www.culturemachine.net/index.php/cm/issue/view/24>. Lásd különösen Ben Roberts figyelemkeresésről szóló tanulmányát: „Attention Seeking: Technics, Publics, and Free Software Individuation”.

²⁰ Lásd megjegyzésüket, miszerint „A figyelemgazdálkodás nem időgazdálkodás”, *The Attention Economy*, 27. Ennek ellenére, amennyiben a figyelemnek monetáris jellege van, az időhöz való viszonya vizsgálható közvetett módon a pénznek az időhöz való viszonyán keresztül. E viszony friss újragondolását kínálja Samuel Weber írása: „A pénz idő: gondolatok hitelről, válságról”, ford.

zott, most a frekventálás formáját ölti, vagyis úgy jelenik meg, mint emlékezetes „helyek” (*sites*) figyelmes „meglátogatása” akár egy falusi temetőben, akár valamely elektronikus közösségi hálózatban, amilyen a Facebook, a LinkedIn vagy az Academia.²¹

Harmadrészt nézzük meg közelebbről a „fordulás” mozzanatát. A figyelem által végrehajtott mozgás nem egyszerűen a tendálás vagy attendálás mozgása, mivel nem merül ki sem a valami felé való irányulásban vagy törekvésben (*tending*), sem a valahová való gyakori, sőt rendszeres járásban (*attending*). A figyelem mozgása tovamozgás, mely egyik tárgytól a másikhoz halad, még hozzá valamiféle kanyarodó vagy forduló mozgással. Miközben a figyelem mozgásnak tekinthető, amennyiben egyre közelebb „tendál” az adott tárgyhoz, egyszersmind az ilyen tendálások közti elmozdulást is láthatjuk benne, hiszen egyik tendenciáról a másikra vált, egyik felől a másik felé fordul. A figyelem fordulását meta-mozgásnak is nevezhetnénk: elsődleges, alapító ősmozgás két tendáló mozgás között. A figyelmezés figyelemfordítás: az attentió advertál. A figyelem mindenekelőtt odafordulás, adverzió, sőt animadverzió, a lélek vagy az elme fordulása.²² Percy Shelley „Mont Blanc” (1816) című verse ezt az animadverziót viszi színre:

Fogarasi György. In: *Gazdasági teológia*, szerk. Fogarasi György. <http://etal.hu/kotetek/gazdasagi-teologia-2013/weber-a-penz-ido/>.

²¹ A figyelem idiómájának ezt az összetevőjét részletesebben tárgyaltam az alábbi tanulmányban: „Figyelemfizetések: epitaifikus pénzfolyam Gray és Wordsworth írásaiban”, In: Gárdos Bálint–Ruttkay Veronika–Timár Andrea (szerk.): *Ritka Művészet — Rare Device*. Budapest, ELTE BTK AAI Anglisztika Tanszék, 2011, 64–79.

²² A latin *animadversio* nem pusztán figyelmezést jelent (a saját figyelmünk fordítását), hanem figyelmeztetést (mások figyelmének fordítását) is, még hozzá dorgálás, feddés vagy fényítés értelemben. Ez a mozzanat a magyar „figyelem” szó etimológiájában is megjelenik, amennyiben a szóhasadással képződött „figyelem/figyelem” szavak tövénél egyes elképzelések szerint a „fedd” ige „fegy/figy” alakváltozata található. Ennek fényében a figyelemfordítás fényítő, sőt fenyegető elemet hordoz. Vö. *Etimológiai szótár: magyar szavak és toldalékok eredete*, főszerk. Zaicz Gábor. Budapest, Tinta, 2013 (2006), 3. kiad., 214. Lásd

And *this*, the naked countenance of earth,
On which I gaze, even these primaeval mountains
Teach the adverting mind.²³

(„Mont Blanc”, 98-100. sor)

Talán ennél is tanulságosabbak a fordulás költői jelenetei William Wordsworth *Prelude*-jének 7. könyvében („Residence in London”), ahol a költő a modern nagyváros sokkhatására emlékezik vissza:

Through the night,

Between the show, and many-headed mass
Of the spectators, and each little nook
That had its fray or brawl, how eagerly
And with what flashes, as it were, the mind
Turned this way, that way...²⁴

(*The Prelude*, 1805, 7. könyv, 466-71. sor)

... 'twas my chance

még: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*, főszerk. Benkő Loránd. Budapest, Akadémiai, 1967-1976, 1:907.

²³ Percy Bysshe Shelley: *Poetry and Prose*. New York – London, Norton, 1977, 92. Orbán Ottó fordításában:

s ez, a föld csupasz arca, ez a táj,
mit nézek, ez a sok hegyóriás
tanítja figyelmes elmém.

²⁴ William Wordsworth: *The Prelude 1799, 1805, 1850*, szerk. Jonathan Wordsworth – M. H. Abrams – Stephen Gill. New York – London, Norton, 1979, 250. Saját fordításomban:

Éjen át,

mutatványok közt és bámész fejek
tömegében, meg sok bunyós, zajos
zugban milyen kíváncsian s úgymond
mily villanásokkal fordult elmém
hol erre, arra.

abruptly to be smitten with the view

Of a blind beggar...

...

My mind did at this spectacle turn round

As with the might of waters...²⁵

(*The Prelude*, 1805, 7. könyv, 610-11. és 616-17.
sor)

A figyelem állandó fordulásban van, mivel véges és behatárolt. Csakis úgy képes odafordulni ahhoz, amit figyel, hogy elfordul valami mástól. Mivel azonban ezt a fordulást túldeterminálja megannyi körülmény, nem mondható egyszerűen irányulónak, hanem irányított is egyúttal. Csakis azért vagyunk képesek erre vagy arra fordítani figyelmünket, mert a figyelmünk állandó fordítódásban van.²⁶ Ilyen szempontból a figyelem által végrehajtott mozgás nem más, mint aleatorikus sodródás.²⁷ Célpontjai alkalmi célpontok, melyek oly módon kínálkoznak az

²⁵ Wordsworth, 260.

...egyszer csak

egy vak koldus látványa mért csapást
rám hirtelen...

...

E látványtól hatalmas vízőzön
gyanánt fordult meg elmém

²⁶ „Figyelni, a *to attend* eredeti jelentése szerint, nem más, mint »odafordulni« (elménkkel) valamely tárgyhoz. Ám csakis aszerint tudjuk elménket egy adott tárgy irányába fordítani, ahogy azt pillanatnyi észjárásunk diktálja vagy engedi: egy figyelmezési aktus mindig fordulat is egyúttal, trópus, a tárgy odafordítása vagy tropizálása elménkhez, mint ahogy az elménk vagy »figyelmünk« az illető tárgyhöz”, Tamás Bényei: *Acts of Attention: Figure and Narrative in Postwar British Novels*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1999, 3 (saját ford.).

²⁷ Úgy is mondhatnánk, hogy a figyelem tévelygő mozgás során „találkozik” tárgyaival, rájuk találva, beléjük ütközve, beléjük botolva. A „fordulásról”, a

érzékek számára, ahogy Marion alakja „kínálkozott” mentségeként a kis Jean-Jacques számára Rousseau *Vallomásában*, vagy — szemrevalóbb példaként — ahogyan a szélkakas „kapta el” a kis William tekintetét Wordsworth apáknak írt anekdotikus költeményében (“Anecdote for Fathers”).²⁸ A figyelem folyvást eltérítődik, állandó mozgásban van különféle divertáló erők vagy advertáló ingerek hatására, melyek „hirdetéseken” (*advertisements*) keresztül mindig valami új felé fordítják. (Az *advertisement* itt nem korlátozódik a szó szűk, modern kereskedelmi értelmére, hanem hordozza azt a félig elfeledett jelentést is, amelyben mások mellett Walpole vagy Wordsworth is használta.) Ám nem elég kijelenteni, hogy a figyelem képtelen magától fordulni. Rá kell mutatni arra is, hogy a figyelem új tárgya sem képes a figyelmet maga felé fordítani, hiszen szigorúan véve képtelen fordító hatást gyakorolni valamire, ami még nem fordítódott oda hozzá. Mindig egy előző tárgy fordítja a figyelmet az új tárgy irányába. A figyelem fordítható, de magukat a fordítókat a figyelem áramába vagy sodrába kell állítani vagy telepíteni ahhoz, hogy esélyük legyen fordítani rajta. A „vertabilitás” talán a figyelem legfontosabb vonása, melyet a legkülönbözőbb figyelemvadászati praxisok és figyelemterelési technikák próbálnak kiaknázni. Ez az a lényegi aspektus, mely a figyelmet magát is céltáblává teszi. Amennyiben ez a célbavevés egyszersmind csatornázás is (a figyelem kanalizálásának kísérlete), a pozicionálás vagy installálás olyan logikája mentén kell felfognunk, amely implantátumokat helyez vagy telepít a figyelem áramlásába, még hozzá azért, hogy állományba helyezze magát a figyelmet mint potenciálitást, mely készen áll arra, hogy a figyelemrendelés mechanizmusában ráirányítsák vagy „felhívják” valamire.

találkozás felől elgondolva, lásd alábbi írásomat: „No Encounter, No Stumbling: Poetic Force in de Man” (megjelenés előtt).

²⁸ Vö. Samuel Weber: *Targets of Opportunity*. Stanford, Stanford University Press, 2005. Az előszóban Weber „magának a gondolkodásnak a metaforájaként vagy alakzataként”, az „intencionalitás” trópusaként említi a célzást (vii).

III. Erőszakcélpontok és figyelemcélpontok

A „terrorizmusnak” nevezett erőszakos politikai praxis ambivalensen viszonyul a figyelemhez. Ez az ellentmondásos viszony a terrortevékenység kettős teatralitásával függ össze. A terrortámadások egyfelől titkosságot feltételeznek. Erőszakos eredményességük nagyrészt azon múlik, milyen mértékben tudják a terroristák biztosítani az efféle támadások tervezésének, előkészületeinek és végrehajtásának titkosságát. Az elleplezés és álcázás (jórészt a partizán harcmódból örökölt) szélsőséges és törvénytelen formái a „figyelemkerülés” kifinomult technikájává szerveződnek. Másfelől viszont a terrorisztikus erőszak elsődleges megkülönböztető vonása az erőszak számos egyéb formájához (például a bűnözéshez, háborúhoz, mézáráláshoz vagy merénylet) képest abban áll, hogy bevallottan kommunikációs formaként üzik. Az atrocitásokat a célból követik el, hogy üzenetet küldjenek valamely címzett részére. A terroristák szándéka erőszakcselekményeket „performálni” egy potenciálisan globális közönség számára, melynek figyelme nélkül a támadás igazából értelmetlen volna és valószínűleg meg sem valósulna. A figyelemkeresés eme logikája meghatározó részét képezi a terrortevékenységeknek. A kezdeti figyelemkerülés épp a későbbi figyelemkeresést szolgálja. Akár egyik, akár másik törekvést tekintjük, végeredményben a figyelem fölötti ellenőrzés, a mások figyelmének való kitettség fölötti kontroll képezi a háttérét a terrorisztikus gyakorlatnak, mely egyszerre próbálja elkerülni és megszerezni (pontosabban, elkerülve megszerezni) a világ figyelmét.

A fentiekkel összhangban és a terrorista praxisban rejlő figyelemkeresési törekvés következményeként a terrorizmusról szóló kritikai diskurzus különbséget tesz a terrortámadások különféle célpontjai között. 1988-as nagyhatású definíciójában vetette fel Alex Peter Schmid, hogy ne csupán az általa „erőszakcélpontoknak” (*targets of violence*) nevezett közvetlen célpontokat (a tényleges áldozatokat) és a támadás fő céltáblájaként jellemzett közvetett célpontokat (a közönséget) különböztessük meg egymástól, hanem magán az utóbbi csoporton belül is különítsünk el három alkategóriát: a terrorcélpontokat, a követeléscélpontokat és a

figyelemcélpontokat, aszerint, hogy az illető közönség megfélemlítésnek, kényszerítésnek vagy egyszerűen propagandának van-e kitéve.

A terrorizmus az ismételt erőszakos cselekményekkel való szorongáskeltés módszere, melyet (fél)titkos egyéni, csoportos vagy állami elkövetők alkalmaznak sajátos, bűnözési vagy politikai indítékkal, miáltal – ellentétben a merénnyel – az erőszak közvetlen célpontjai nem a fő célpontok. Az erőszak közvetlen emberi áldozatainak általában véletlenszerűen (alkalmi célpontok) vagy kiszemelten (reprezentatív vagy szimbolikus célpontok) választódnak ki valamely célpopulációból, s afféle üzenetgenerálóként szolgálnak. A terrorista (szervezet), a (veszélyeztetett) áldozatok és a fő célpontok között zajló – fenyegetésen és erőszakon alapuló – kommunikációs folyamatok a fő célpont (a közönség/ek/) manipulálására szolgálnak, azt a terror célpontjává, követelések célpontjává vagy a figyelem célpontjává teszik, attól függően, hogy a megfélemlítés, a kényszerítés vagy épp a propaganda az elsődleges cél.²⁹

A legutolsó csoport, a „figyelemcélpontok” (*targets of attention*) alkategóriája külön figyelmet érdemel, s nem csak azért, mert ez a közönség ama szegmense, amelyik csupán figyel, anélkül, hogy bármiféle elrettentésnek vagy kényszerítésnek volna alávetve, hanem mert tulajdonképpen azt a végső feltételt képviseli, amely a közönséget egyáltalán közönséggé teszi, s ennyiben több pusztán alkategóriánál. A rettegés (terror) érzése és a követelések teljesítése (vagy elutasítása) egyaránt figyelmet feltételez. A rémület és a döntéshozatal ráépül ugyan a pusztán figyelemre, de egyáltalán nem törli el a figyelmet. A terrorcélpontok és a követelések célpontok ilyen értelemben mindig figyelemcélpontok is egyben, ezért a közvetlen célpontok (az áldozatok) és a fő célpontok (a közönség) közti elsődleges különbségtétel végeredményben az erőszakcélpontok és a figyelemcél-

²⁹ Alex Peter Schmid–Albert J. Jongman: *Political Terrorism: A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*. New Brunswick, NJ, Transaction Books, 1988, 28.

pontok megkülönböztetésén alapul. A terrorizmus fő célpontját tehát figyelmező célpontként kell újragondolnunk, magát a figyelmet pedig a terrorcselekmények előfeltételeként. Ezzel egyidejűleg azonban azt sem árt megvizsgálunk, hogyan viszonyul a figyelem az erőszakhoz, s nem árt kritikusan újragondolnunk ezt a viszonyt.

Ez utóbbival kezdve eléggé egyértelmű, hogy Schmid definíciójának iménti olvasata (a figyelemnek magasabb fogalmi szintre emelése) nem feltétlenül cseng egybe Schmid koncepciójával és megfogalmazásával. Egy 1984-ből való korábbi tanulmányban, mely már ezekkel a kategóriákkal dolgozott, Schmid egyértelműen azt állítja, hogy a terrorista erőszak megteremt „egy figyelő közönséget a terror célpontján *túl*”.³⁰ A figyelmet feltehetőleg szellemi entitásként képzelem el, olyan mentális állapotként vagy működésként, mely biztonságos távolságban következik be, ezért nem viseli magán a nyomásgyakorlás vagy terrorizálás fiziológiai lenyomatát, a roncsolódás vagy a meghalás testi kínjairól nem is beszélve. A figyelem azonban, ahogy korábban próbáltam bemutatni, burkolt kapcsolatban áll a feszültséggel és végső soron a szenvedéssel is, mivel éppúgy megfeszíti vagy görcsbe rántja a testet, mint a fájdalom, bár kétségkívül csekélyebb mértékben. Ilyen értelemben még a figyelemcélpontok sem mentesülnek bizonyos fokú teletraumatikus tortúrától, még ha az ezzel járó kín a figyelmezés kínja is csupán. Másfelől: az erőszakcélpontokat érő ártalmak sohasem közvetlenül érik el áldozatukat, s ezért adott esetben átalakuláson, sőt mérséklődésen mehetnek keresztül.³¹ Egyszóval: az erőszak és a figyelem egyáltalán nem zárják ki egymást, és aligha foghatók fel olyan metafizikus fogalom párok mentén,

³⁰ Alex Peter Schmid: *Political Terrorism: A Research Guide to Concepts, Theories, Databases and Literature*. Amsterdam, North-Holland, 1984, 111.

³¹ Minderről Adam Smith és Edmund Burke műveinek vonatkozásában részletesebben írtam „Teletrauma” című tanulmányomban (lásd fentebb a 14. lábjegyzetet). A trauma és a távolság efféle összekapcsolása nem írja felül a poszttraumás eltávolításra (a látenciára vagy izolációra) helyezett szokványos pszichoanalitikai hangsúlyt. Inkább arra tesz kísérletet, hogy a traumát történéseiben gondolja el, s ezzel újragondolja a távolságot magában az eseményben, ahelyett, hogy pusztán védekezési mechanizmusként, az esemény által kiváltott utólagos válaszreakcióként fogná fel.

amilyen a test és az elme, a jelenlét és a távollét, a jelen és a jövő, a közvetlenség és a közvetítés, az érintkezés és a távolság, vagy a taktilis és a vizuális (vagy audiális) érzékelés.

Ami a másik feladatot illeti: bármilyen vázlatosan gondoljuk is újra a figyelmet mint a terrorizmus előfeltételét és a fő célpontot mint figyelemcélpontot, ez mindenképp megköveteli, hogy közelebből foglalkozunk azzal, milyen viszonyban áll a terrorizmus a médiával. Nem téveszthetjük szem elől, hogy a média szolgáltatja a színpadot a szimbolikus erőszak performanciája számára. Schmid egyik elemzése így fogalmaz: „Ha a közönség a céltábla, akkor a terroristák a sztár fellépők, a nyilvános tér pedig, ahol erőszakos valóságot teremtenek, színházuk színpadává válik, ahonnan elbűvölhetik és sokkolhatják a közvéleményt.”³² Egy másik szakértő, Brian Jenkins, nagyobb hangsúlyt fektet a hírközlő médiumok azon hajlandóságára, hogy bemutassák vagy színre vigyék az eseményt: „A hírközlő médiumok azon hajlandósága és képessége, hogy világszerte beszámoljanak és hírt adjanak drámai erőszakcselekményekről, elősegíti, sőt talán bátorítja is a terrorizmust mint hatékony propagandaeszközt. A terroristák most biztosítva érezhetik magukat arról, hogy tetteik híre a rádión, a televízión és a nyomtatott sajtón keresztül azonnal eljut a világ minden pontjára. A világ az ő színpadukká lett. Alighanem az egész világ árgus szemekkel figyel.”³³ Ennél is nyíltabban fogalmaz az a leírás, mely szerint intim (sőt, bizonyos fokig szimbiotikus) viszony áll fenn az efféle erőszakos tettek elkövetői és közvetítői között: „Színházi aktsaikkal a lázadó terroristák kiszolgálják a tömegmédiá közönségvonzási szükségleteit, és ahol a média kifejezetten a fogyasztói tömegek figyelmének megtartására törekszik (amely figyelem bérbe adható a hirdetőknak vagy a közszolgálati biznyságul szolgálhat), ez a szimbiózis mindkét fél

³² Alex Peter Schmid: „Frameworks for Conceptualizing Terrorism”, *Terrorism and Political Violence*. XVI/2 (2004), 197-221.

³³ Brian Jenkins: „International Terrorism: A New Mode of Conflict”. In: *International Terrorism and World Security*, szerk. David Carlton – Carlo Schaerf. London, Croom Helm, 1975, 28.

számára jótékony hatású.”³⁴ Amiként a terrorizmus számára életfontosságúak a hírbeszámolók, úgy a médiának pedig sokkoló tartalmak kellenek ahhoz, hogy magasabb nézettséget és ezzel nagyobb hirdetésbevételeket termeljen, s mindeközben demonstrálja a társadalmi nyilvánosság biztosításában játszott szerepét. A közönség hirdetőknél való „bérbe adása” a munkaerőkölcsönzés olyan eseteként jelenik meg itt, amelyben egyrészt maga a figyelem jelenik meg munkára fogható, értéktobblet képzésére használható erőforrásként, másrészt a figyelem kölcsöncikké válása épp a figyelmező alany számára marad szükségképp észrevétlen. A figyelemkölcsönzés kérdésköre e ponton átmenetet kínál elemzésem következő és egyben utolsó szakaszához, a technika heideggeri fogalmához, és ahhoz, ahogy a figyelem egy sajátos techno-politikai „beállító” mechanizmussal és mechanizmusban munkába állítódik.³⁵

IV. Figyelemtechnika: *Bestand* és *Ge-stell*

Van egy jelenet Martin Heidegger „Kérdés a technika nyomán” (*Die Frage nach der Technik*, 1954) című esszéjében, mely elemi hasonlóságot mutat a közönség és a média imént tárgyalt kapcsolatával, különösen, ami a figyelem bérbe adható és bérbe vehető kereskedelmi terméké válásának mikéntjét illeti. Annak a híres bekezdésnek a végén, amely a Rajnát rendelkezésre állított erőforrásként írja le a rá telepített vízerőmű perspektívájából, Heidegger az energiatermelés kérdésköréről hirtelen a turizmus témájára vált, és kijelenti, hogy a Rajna még pusztán látványként, a tájkép részeként is kiaknázható forrássá vagy készletté válik, ezúttal nem az elektromos energiatermelés, hanem az erkölcsi épülés vagy az esztétikai élvezet szolgálatában. A szöveg megfogalmazása e

³⁴ Alex Peter Schmid – Janny de Graaf: *Violence as Communication: Insurgent Terrorism and the Western News Media*. London, Sage, 1982, 72.

³⁵ A terrorizmusra irányuló általános kérdés és a technikára irányuló speciálisabb heideggeri kérdés (és annak központi fogalma, a *Ge-stell*) egymás mellé helyezését részben Marc Redfield könyve inspirálta: *The Rhetoric of Terror: Reflections on 9/11 and the War on Terror*. New York, Fordham University Press, 2009, 25 és 104.

ponton váratlan fordulattal él, melyre az olvasó nem lett felkészítve a bekezdés előző soraiban. Mintha a gondolkodó egyik pillanatról a másikra fókuszot váltana, és immár nem a folyót, hanem a turisták csoportját mutatná rendelkezésre állítható állományként, melyre kihasználás és kizsákmányolás vár. A Rajna, mondja Heidegger, úgy jelenik meg, mint „rendelhető tárgy, mely arra való, hogy megtekintse egy kirándulócsoporthoz, melyet egy szabadidőipar rendelt oda (*bestellbares Objekt der Besichtigung durch eine Reisegesellschaft, die eine Urlaubsindustrie dorthin bestellt hat*)”.³⁶

Miközben azt gondolhatnánk, hogy a Rajna az üdülőipar szolgálatában áll, amely pedig ügyfeleinek igényeit szolgálja – azaz hogy az egyszerű turista fő-főmegrendelőként a piramis csúcsán áll, végfelhasználóként zárva le a megrendelések láncolatát –, azt olvassuk, hogy az ügyfelek maguk is oda vannak „rendelve” a folyópartra, feltehetően azért, hogy – miközben egy szolgáltatás megrendelőiként lépnek fel – észrevétlenül egy még magasabb ágencia, például a tőke alkalmazottjaivá válnak. Heidegger turistáiról kiderül, hogy éppúgy valamilyen embertelen, formális mechanizmus szolgálatában állnak, ahogy a televíziózók szolgálják saját műsorszolgáltatójuk érdekeit. Amikor megrendelik a tájképet (a helyet mint látványt), ők maguk egy másik rendelésnek vettettek alá, melyről a vállalkozás tulajdonosai, részvényesei vagy hirdetőpartnerei határoznak, akik egytől-egyig maguk is csupán ideiglenes helyettesítői vagy küldöttei egy sokkalta nagyobb és végtelenül hatalmasabb történelmi erőátételnek vagy hajtásmechanizmusnak, amit Heidegger *Ge-stell*nek nevez.

³⁶ Saját fordításom. Geréby György fordításában: „megtekintésre szolgáló tárgyként, amire az utazási irodán keresztül rótták ki követelését a szabadidő-ipar”, Martin Heidegger: „Kérdés a technika nyomán”, ford. Geréby György. In *A későújkori józansága II.*, szerk. Tillmann J. A. Budapest, Göncöl, 2004, 118. „Die Frage nach der Technik”. In: *Gesamtausgabe*. 7. köt.: *Vorträge und Aufsätze*. Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2000, 17.

Heidegger sajátosan egyéni szótárában a *Ge-stell* az „állítások” baljós szuper-mechanizmusára utal,³⁷ melynek eredményeként a dolgok heterogén sokaságából — a tárgyakból éppúgy, mint az emberekből — *Bestand* vagyis „állomány” képződik, természeti vagy emberi erőforrás. A *Ge-stell* meghatározott helyre állítja, állásba helyezi őket, ahol majd rendelkezésre állnak, készen arra, hogy hívó szóra munkába vagy működésbe lépjenek. Heidegger példái elsősorban az energiatermelési szektorból származnak, s olyan jeleneteket kínálnak, melyekben a természeti erők és nyersanyagok valamiféle emberi „hatalom akarásának” vettettek alá. A biztonság és az ellenőrzés vágyától vezérelten az emberek kitermelik és felhalmozzák a természet energiáit. Ezt úgy teszik, hogy erőműveket állítanak fel olyan helyeken, amelyek bővelkednek napsütésben, szélben, folyóvízben stb. Egy vízerőmű telepítése például magát a folyamat víznyomását is „telepíti”, feladatára „állítja”, állománnyá teszi, mely azután rendelkezhetővé lesz az energiaellátás alapvető céljainak szolgálatára. Amennyiben a közönséget (akár kirándulócsoportokról, akár médiafogyasztó tömegekről van szó) fel lehet használni gazdasági vagy politikai érdekek szolgálatára, a figyelmük nagyon is hasonló munkát fejthet ki, mint a folyók áramlása. De csakis akkor kezd munkálni, ha egy implantátumot telepítenek e figyelemáram útjába. A figyelmet először meg kell

³⁷ A *Ge-stell* nehéz döntés elé állítja a fordítókat. A Geréby-féle „állvány” (William Lovitt *enframing*jéhez hasonlóan) indokolatlanul nagy hangsúlyt helyez a kifejezés köznapi jelentésére (állványzat, váz, keret), pedig Heidegger határozotlan jelzi (a kötőjel beillesztésével, valamint magyarázó kommentárok útján), hogy egyrészt a szót a *Stellen* vagy *Stellung* vagy *Gestellung* értelmében kívánja mozgósítani, melyek mindegyike a *stellen* („állítani”, „helyezni”, „telepíteni”) igéből származik, illetve hogy másrészt a *Ge-* prefixum itt az egybegyűlésre, az állítások együttesére utal, nem pedig olyasféle befejezettségre vagy eredménytárgyi miveltra, amelyet a magyar -vány/-vény képző sejtet. (Mindezzel Geréby is tisztában van egyébként, ez fordítói jegyzetéből egyértelműen látszik.) Egy újabb keletű javaslat (Pongrácz Tibor részéről) a „be-állítottság” (Martin Heidegger: *Útjelzők*, szerk. Pongrácz Tibor. Budapest, Osiris, 2003, 444. Ez már közelebb áll a heideggeri idiómához, bár a szó grammatikai formája még mindig inkább állapotra utal (ennyiben az Andrew J. Mitchell által preferált *positionality*-vel rokon), és nem folyamatra vagy történetre, holott Heideggernél — ahogy én látom — inkább valami efféle esne a hangsúly.

célozni ahhoz, hogy később befogható vagy kanalizálható legyen. Davenport és Beck ezt a következőképpen fogalmazzák meg: „Míg a figyelemszerző technikák megragadják a figyelmünket, addig a figyelem-strukturáló technikák arra törekcsenek, hogy hosszú időszakokon át fenntartsák, és egyik témáról a másakra vigyék át. A felhasználót egy sor figyelemszerző élményen viszik keresztül, hogy időben kiterjesztve strukturálják a figyelem áramlását.”³⁸ Mindössze azt kell tisztáznunk, hogyan is képzelandő el ez a figyelemmegragadás. Egy biztos: bármi is próbálja megragadni a figyelmet, legalább minimális mértékben, az észrevétel szintjén már részesülnie kell a figyelemben, máskülönb en soha semmit nem lesz képes megragadni, és nem lesz képes elvonni a figyelmet jelenlegi tárgyától a következőig. Lehetetlenség bármire is felhívni a figyelmet, hacsak maga a felhívás nem már eleve a figyelem áramába telepítve történik, vagy (hogy magunk mögött hagyjuk az intencionalitás és a manipuláció totalizáló fantazmáját) hacsak a sodrás *történetesen* épp nem a felhívás felé veszi útját. Ez azonban merő szerencsén múlik.

A technika mint *Ge-stell* rendelkezésre állítja, állományba helyezi a figyelmet. Az állományosításnak ezt a pillanatát túldeterminálják mindenféle erők és tényezők, melyeket semmilyen politikai-gazdasági szándék vagy érdek nem képes teljeskörűen ellenőrzése alatt tartani. Mivel a beállításnak ez a pillanata nem kiszámítható, csakis erőszaknak vagy katasztrófának mutatkozhat. Ezért ha valaki a figyelem „művészetéről” próbálna beszélni (felélesztve az *ars* vagy a *techné* szerteágazó jelentéseit), legjobban tenné, ha ezt a művészetet harcművészetként fogná fel, tekintettel egyrészt arra, hogy minden parancs előparancsa, a „Vigyázz!” (mely az angolban *Attention!* formában él, s régebben a magyarban is használatos volt „Figyelj!”-ként³⁹) alapvetően figyelmezésre utasítja a katonákat, vagyis arra, hogy testüket kimerévítve és megfeszítve álljanak

³⁸ Davenport – Beck, 79.

³⁹ A Czuczor-Fogarasi „Figyelj!”-szócikkénél ezt olvassuk: „Hadi parancsszó, mely által a fegyverben álló sereg intetik, hogy a következő vezényszókra különösen vigyázzon. (Hab't Acht!) Másképp: *Vigyázz!* (*A magyar nyelv szótára*, 2. köt., 1. rész, 844. hasáb).

készen a parancsok meghallására és a hallottak megjegyzésére, másrészt viszont arra is, hogy még az ilyen érélyes utasítás is nyomban erőtlenné válik, ha elkerüli a füleket, melyeket elérni szeretne. Éppen ezért kell azzal kezdenie, hogy e fülekre telepíti vagy erőlteti magát, a közelükbe, hallótávon belülre helyezkedik, kétségbeesett erőszakkal vagy a véletlen kegyes közbenjárásával.⁴⁰

Irodalom

Bacsó Béla: „A »Zerstreuung« esztétikájához”, *Jelenkor*. LV/12 (2012), 1227-31.

Benjamin, Walter: *A műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában*. Fordította Kurucz Andrea. http://aura.c3.hu/walter_benjamin.html. Letöltve 2016. december 13.

Benjamin, Walter: „A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korszakában”. Fordította Barlay László. In: Zoltai Dénes (szerk.): *Kommentár és prófécia*. Budapest, Gondolat, 1969. 330-31.

Benjamin, Walter: „Das Kunstwerk im Zeitalter seiner technischen Reproduzierbarkeit”, In: Rolf Tiedemann – Hermann Schweppenhäuser (szerk.): *Gesammelte Schriften*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1991. 471-508.

Benkő Loránd (főszerk.): *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára*. Budapest, Akadémiai, 1967-1976.

Bényei Tamás: *Acts of Attention: Figure and Narrative in Postwar British Novels*. Frankfurt am Main, Peter Lang, 1999.

⁴⁰ Hálás vagyok Donald Morse-nak azért a megvilágító anekdotáért, amely egy emberről szól, aki megígéri, hogy betanít egy öszvért anélkül, hogy verné vagy akár csak kiabálna vele, ám azzal lát neki az oktatásnak, hogy egy husággal keményen fejenvágja az állatot, mondván: „Először meg kell szereznem a figyelmét!”

Broadbent, Donald: *Perception and Communication*. Oxford, Pergamon Press, 1958.

Crary, Jonathan: *Suspensions of Perception. Attention, Spectacle, and Modern Culture*. Cambridge, Mass., MIT, 2001.

Crogan, Patrick – Samuel Kinsley (szerk.): *Paying Attention*. In *Culture Machine* 13 (2012). <http://www.culturemachine.net/index.php/cm/issue/view/24>. Letöltve 2016. december 13.

Culler, Jonathan: „A turizmus szemiotikája”, In: Bódi Jenő – Pusztai Bertalan (szerk.): *Túl a turistatekinteten: a turizmus kritikai és kultúraturományi perspektívái*. Budapest – Pécs – Szeged, Gondolat, 2012, 23-40.

Czuczor Gergely – Fogarasi János: *A magyar nyelv szótára*, 2. köt. Pest, Emich Gusztáv magyar akadémiai nyomdásznál, 1864.

Davenport, Thomas H., – John C. Beck: *The Attention Economy: Understanding the New Currency of Business*. Boston, Harvard Business School Press, 2001.

Fogarasi György: „Figyelemfizetések: epitaifikus pénzfolyam Gray és Wordsworth írásaiban”, In: Gárdos Bálint – Ruttkey Veronika – Timár Andrea (szerk.): *Ritka Művészet — Rare Device*. Budapest, ELTE BTK AAI Anglisztika Tanszék, 2011, 64-79.

Fogarasi György: „Teletrauma: The Notion of Distance in Burke’s *Philosophical Enquiry*”, *The AnaChronisT* 17 (2012/2013), 1-26.

Heidegger, Martin: „Die Frage nach der Technik” In: uő: *Gesamtausgabe*. 7. köt. (*Vorträge und Aufsätze*). Frankfurt am Main, Vittorio Klostermann, 2000. 5-36.

Heidegger, Martin: „Kérdés a technika nyomán”. Fordította Geréby György. In: Tillmann J. A. (szerk.): *A későújkor józansága II*. Budapest, Göncöl, 2004. 111-34.

Heidegger, Martin: *Költemények a gondolkodás tapasztalatából*. Szerk. Ferge Gábor. Fordította Keresztury Dezső. Budapest, Societas Philosophia Classica, 1995.

- James, William: *The Principles of Psychology*. London, Macmillan, 1890.
- Jenkins, Brian: „International Terrorism. A New Mode of Conflict” In: David Carlton – Carlo Schaerf (szerk.): *International Terrorism and World Security*. London, Croom Helm, 1975. 13-49.
- Kames, Lord (Henry Home): *Elements of Criticism*. Szerk. Peter Jones. Indianapolis, Liberty Fund, 2005.
- Locke, John: *An Essay concerning Human Understanding*. London, Penguin, 1997.
- Locke, John: *Értekezés az emberi értelemről*. Fordította Vassányi Miklós – Csordás Dávid. Budapest, Osiris, 2003.
- MacCannel, Dean: *The Tourist*. New York, Schocken, 1976.
- Redfield, Marc: *The Rhetoric of Terror. Reflections on 9/11 and the War on Terror*. New York, Fordham University Press, 2009.
- Schmid, Alex Peter: „Frameworks for Conceptualizing Terrorism”, *Terrorism and Political Violence*. XVI/2 (2004), 197-221.
- Schmid, Alex Peter: *Political Terrorism. A Research Guide to Concepts, Theories, Databases and Literature*. Amsterdam, North-Holland, 1984.
- Schmid, Alex Peter – Albert J. Jongman: *Political Terrorism. A New Guide to Actors, Authors, Concepts, Data Bases, Theories and Literature*. New Brunswick, NJ, Transaction Books, 1988.
- Schmid, Alex Peter – Janny de Graaf: *Violence as Communication. Insurgent Terrorism and the Western News Media*. London, Sage, 1982.
- Shelley, Percy Bysshe: *Poetry and Prose*. New York – London, Norton, 1977.
- Weber, Samuel: „A pénz idő. Gondolatok hitelről, válságról”. Fordította Fogarasi György. In: Fogarasi György (szerk.): *Gazdasági teológia. Et al. — Kritikai Elmélet Online*, 2013. <http://etal.hu/kotetek/gazdasagi-teologia-2013/weber-a-penz-ido/>.

Weber, Samuel: *Targets of Opportunity*. Stanford, Stanford University Press, 2005.

Wordsworth, William: *The Prelude 1799, 1805, 1850*. Szerk. Jonathan Wordsworth – M. H. Abrams – Stephen Gill. New York – London, Norton, 1979.

Zaicz Gábor (főszerk.): *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete*. Budapest, Tinta, 2013 (2006), 3. kiad.